

Ανδρέας Ν. Μιχαλόπουλος

ΕΡΩΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΠΑΡΗ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ
(Ον. *Her.* 16-17)

ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ υπ' αριθμ. 16 και 17 της συλλογής των *Ηρωίδων* ο Οβίδιος δίνει στους αναγνώστες του τη μοναδική δυνατότητα να παρακολουθήσουν από κοντά την αλληλογραφία του Τρώα πρίγκιπα Πάρη με τη βασίλισσα της Σπάρτης Ελένη. Η υπόθεση με συντομία έχει ως εξής: ο Πάρης βρίσκεται στο παλάτι του Μενέλαου στη Σπάρτη με σκοπό να πάρει μαζί του στην Τροία την Ελένη, την οποία του υποσχέθηκε η Αφροδίτη ως αντάλλαγμα για την πρώτη θέση που εκείνος της παραχώρησε στο διαγωνισμό ομορφιάς με αντιπάλους της την Ήρα και την Αθηνά. Ο Μενέλαος, αφού φιλοξενεί για λίγες μέρες τον επισκέπτη του, φεύγει για την Κρήτη, για να τακτοποιήσει κάποιες υποθέσεις του. Ο Πάρης εκμεταλλεύεται την απουσία του Μενέλαου και στέλνει επιστολή στην Ελένη, με την οποία επιστρατεύοντας τη ρητορική του δεινότητα επιχειρεί να υπερνικήσει τους φόβους και τους δισταγμούς της και να την πείσει να τον ακολουθήσει στην Τροία. Στην απάντησή της η Ελένη αρχικά εμφανίζεται προσβεβλημένη από την επιστολή του Πάρη και τον επιπλήττει για το θράσος του, σταδιακά ωστόσο γίνεται φανερό ότι αυτός δεν την αφήνει ασυγκίνητη. Τελικά κλείνει την επιστολή της προτρέποντας τον Πάρη να συνεχίσουν την επικοινωνία τους.

Λογικά σε μια τέτοιας μορφής ερωτική αλληλογραφία δε θα περίμενε κανείς να συναντήσει στοιχεία φιλοσοφικά. Άλλωστε ο Οβίδιος δε φημίζεται για τις ιδιαίτερες σχέσεις του με τη φιλοσοφία, με εξαίρεση βέβαια τον περίφημο λόγο του Πυθαγόρα στο 15ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων*, το οποίο όμως συγγράφεται μετά τις διπλές *Ηρωίδες*.¹

1. Η ακριβής χρονολόγηση των έργων του Οβιδίου δεν είναι δυνατή. Για σχε-

Παρόλα αυτά όμως τόσο στην επιστολή του Πάρη όσο και στην επιστολή της Ελένης εντοπίζονται στοιχεία παρμένα από τον κόσμο της φιλοσοφίας, τα οποία εμπλουτίζουν την αλληλογραφία του ζευγαριού και αποδεικνύουν ότι ακόμη και στον ερωτικό λόγο υπάρχει υπό-υποθέσεις χώρος και για τη φιλοσοφία.

Παρουσιάζονται εδώ επιλεκτικά ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις, οι οποίες ελπίζω ότι αποδίδουν με σαφήνεια το στίγμα της παρουσίας της φιλοσοφίας στην ερωτική αλληλογραφία Πάρη και Ελένης.

A) *Ov. Her. 16: Paris Helenae*
i. *Virtus*

Στην επιστολή του ο Πάρης αναφέρεται εκτενώς στο επεισόδιο που αποτέλεσε την απαρχή της ερωτικής του ιστορίας με την Ελένη, δηλαδή το διαγωνισμό ομορφιάς της Ήρας, της Αθηνάς και της Αφροδίτης με κριτή τον ίδιο. Ο ήρωας δεν έχει μόνο να κρίνει ποια είναι η πιο όμορφη από τις τρεις θεές αλλά και να διαλέξει ανάμεσα στα δώρα που εκείνες του υπόσχονται, προκειμένου να αποσπάσουν την εύνοιά του (16.79 κ.ε.):

*tantaque uincendi cura est, ingentibus ardent
iudicium donis sollicitare meum.*

Η φροντίδα τους να κερδίσουν είναι πολύ μεγάλη και καίγονται να επηρεάσουν την κρίση μου με πολύ μεγάλα δώρα.

Τα δώρα που του προσφέρουν η Αθηνά και η Ήρα είναι τα ακόλουθα (16.81 κ.ε.):

*regna Iouis coniunx, uirtutem filia iactat;
ipse potens dubito² fortis an esse uelim.³*

τικές απόπειρες με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία βλ. Jacobson (1974) 300-18, Murgia (1986a και b), McKeown (1987) 74-89, Booth (1991) 2-4, Hintermeier (1993) 190-5, Heinze (1997) 21 κ.ε., Holzberg (2002) 31-9, Gibson (2003) 37-43. Σύμφωνα με το Barsby (1979) 5 σημ. 7 "It is clear from *Am.* 2.18.21-34 that the *Heroides* preceded the second edition (at least) of the *Amores* and from *Ars Am.* 3.345-6 that they preceded the third book (at least) of the *Ars*".

2. Για την υψηλή συχνότητα του ρήματος *dubitare* στον Οβίδιο, ιδιαίτερα στα ύστερα έργα του, βλ. McKeown (1989) *Ov. Am.* 1.7.63-4. Μέσω της μετάθεσης του *an* ο Οβίδιος επιτυγχάνει να τοποθετήσει τις δύο εναλλακτικές λύσεις του Πάρη,

Η γυναίκα του Δία υπόσχεται βασιλεία, η κόρη του ανδρεία. Κι εγώ αναρωτιέμαι τι θέλω να είμαι, ισχυρός ή γενναίος.

Η Αφροδίτη με τη σειρά της του προσφέρει την ωραιότερη γυναίκα του κόσμου (16.85 κ.ε.):

*nos dabimus quod ames, et pulchrae filia Ladae
ibit in amplexus pulchrior ipsa tuos.*

Εγώ θα σου δώσω κάτι ν' αγαπάς και της όμορφης Λήδας η κόρη, πιο όμορφη εκείνη, θα 'ρθει στην αγκαλιά σου.

Χάρη σ' αυτήν της την προσφορά η Αφροδίτη κερδίζει το διαγωνισμό και αναδεικνύεται από τον Πάρη η ομορφότερη θεά (16.87 κ.ε.):

*dixit et ex aequo donis formaque probatis
uictorem caelo rettulit illa pedem.*

Είπε και επέστρεψε νικήτρια στον ουρανό, αφού ενέκρινε και τα δώρα και την ομορφιά της.

Η επιλογή του Πάρη παραλληλίζεται με τη φιλοσοφικής διάστασης επιλογή του Ηρακλή, την οποία αφηγείται ο Σωκράτης στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα (2.1.20-34). Όταν κλήθηκε να διαλέξει

potens και *fortis*, εκατέρωθεν του *dubito*. *Regna, uirtutem, potens* και *fortis* βρίσκονται σε διάταξη a-b-a-b.

3. Η Αθηνά είχε προσφέρει στον Πάρη την κατάκτηση της Ελλάδας, ενώ η Ήρα του υποσχέθηκε την κυριαρχία σε Ασία και Ευρώπη. Αυτά αναφέρει η ίδια η Ελένη στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη (925-8): και Παλλάδος μὲν ἦν Ἀλεξάνδρω δόσις / Φρυγί στρατηγοῦνθ' Ἑλλάδ' ἐξανιστάναι, / Ἥρα δ' ὑπέσχετ' Ἀσιάδ' Εὐρώπης θ' ὄρους / τυραννίδ' ἔξειν, εἴ σφε κρίνειεν Πάρις. Βλ. Kenney (1996) και Michalopoulos (υπό έκδοση) ad loc. Πρβλ. *ΙΑ* 1304-7: ἃ μὲν ἐπὶ πόθῳ τρυφῶσα / Κύπρις, ἃ δὲ δορὶ Παλλάς, / Ἥρα τε Διὸς ἄνακτος / εὐναῖσι βασιλείσιν, *Ισοκρ. Ελ.* 41-2: διδούσης Ἥρας μὲν ἀπάσης αὐτῷ τῆς Ἀσίας βασιλεύειν, Ἀθηνᾶς δὲ κρατεῖν ἐν τοῖς πολέμοις, Ἀφροδίτης δὲ τὸν γάμον τὸν Ἑλένης και Λιβαν. *Προογμν.* 2.27.2.5-8: νικᾷ μὲν Ἀφροδίτη τῷ τῆς Ἑλένης γάμῳ, τοῦτο γὰρ ἄμεινον ὁ Πάρις ἠγάγατο, βασιλείαν δὲ ἦν ἐδίδου τῆς Ἀσίας ἢ Ἥρα, καὶ τὸ μαχόμενον κρατεῖν, ὃ ἦν τῆς Ἀθηνᾶς ὑπόσχεσις, παρητήσατο. Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι ὁ Πάρης αναφέρει τις προσφορές της Ήρας και της Αθηνᾶς μαζί σε ἓνα μόνο δίστιχο. Επιπλέον δεν αναφέρει τις δύο θεές ονομαστικά παρά μόνο με μια περίφραση (*coniunx Iouis, filia Iouis*).

ανάμεσα στην Αρετή και την Κακία, ο μεγάλος ήρωας προτίμησε το δύσβατο μονοπάτι της Αρετής και όχι το γεμάτο απολαύσεις και τρυφή δρόμο της Κακίας. Οι δύο αυτές ιστορίες εμφανίζουν αρκετές αναλογίες αλλά και διαφορές μεταξύ τους: ένας ήρωας που βρίσκεται μόνος του στην ύπαιθρο καλείται να επιλέξει ανάμεσα σε εναλλακτικούς τρόπους ζωής, ο Ηρακλής ανάμεσα σε δύο, ο Πάρης ανάμεσα σε τρεις. Ενώ όμως η επιλογή του Ηρακλή αφορά πρωτίστως τον ίδιο και μόνο έμμεσα τους υπόλοιπους ανθρώπους, οι οποίοι και πρόκειται να ωφεληθούν στο μέλλον από τους άθλους του, η επιλογή του Πάρη είναι καθοριστικής σημασίας για σχεδόν ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο, καθώς θα προκαλέσει το μεγαλύτερο και φονικότερο πόλεμο του μύθου.

Ο Πάρης έχει να διαλέξει ανάμεσα στην πολιτική εξουσία (*regna*) της Ήρας, τη στρατιωτική κυριαρχία και ανδρεία (*uirtus*) της Αθηνάς και την ομορφότερη γυναίκα του κόσμου, το δώρο της Αφροδίτης. Μολονότι ο ήρωας προέρχεται από τον κόσμο του έπους, όντας γιος του βασιλιά της Τροίας Πριάμου,⁴ η τελική επιλογή του είναι καθαρά ελεγειακή, καθώς απορρίπτει την εξουσία και την ανδρεία για χάρη του έρωτα.⁵

Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η παρουσία της λέξης *uirtus*, το δώρο που υπόσχεται η θεά Αθηνά στον Πάρη (στ. 81). Μολονότι σε αυτά τα συμφραζόμενα η λέξη χρησιμοποιείται με την αρχική της σημασία, 'ανδρεία',⁶ η ηθική της διάσταση, 'αρετή', είναι επίσης παρούσα και

4. Σύμφωνα με την εκδοχή που ακολουθεί ο Οβίδιος η αναγνώριση του Πάρη ως γνήσιου γιου του Πριάμου γίνεται μετά το διαγωνισμό ομορφιάς των θεών (*Her.* 16.89 κ.ε.): *interea sero uersis ad prospera fatis / regius agnoscor per rata signa puer.*

5. Βλ. Hintermeier (1993) 13, Lindheim (2000) 95. Αργότερα ο Φουλγκέντιος (*Myth.* 2.1) ερμηνεύει το *Iudicium Paridis* ως μια επιλογή ανάμεσα στις *uita contemplatiua*, *actiua* και *uoluptuaria*. Ήδη στην *Ιλιάδα* ο Πάρης σε αρκετές περιπτώσεις προτιμά τον έρωτα της Ελένης και την αποχή από την πολύβουη μάχη (3.45, 326 κ.ε., 6.321 κ.ε.). Ο Rosati (1991) 107-111 αναφέρεται στη «θηλυπρεπή» στάση του Πάρη στην *Ιλιάδα* και παρουσιάζει τις ομοιότητές του με τον ελεγειακό εραστή. Η Ελένη στην επιστολή της προτρέπει τον Πάρη να μην ασχολείται με τον πόλεμο αλλά μόνο με τον έρωτα (*Her.* 17.253 κ.ε.): *apta magis Veneri quam sunt tua corpora Marti: / bella gerant fortes; tu, Paris, semper ama.*

6. Πρβλ. και *EM* s.v. *ἀρετή*: λέγεται δὲ καὶ ἡ κατὰ πόλεμον δύναμις, παρὰ τὸν Ἄρην, τὸν πόλεμον. Για τη χρήση του όρου *uirtus* από τους Ρωμαίους με τη σημασία της πολεμικής ικανότητας και ανδρείας βλ. McDonnell (2003) 238-40.

ενεργή,⁷ ιδιαίτερα μάλιστα εάν λάβει κανείς υπόψη του τις προαναφερθείσες αναλογίες της ιστορίας του Πάρη με εκείνη της επιλογής του Ηρακλή. Η ολοένα αυξανόμενη επαφή των Ρωμαίων με τους Έλληνες την περίοδο της μέσης και της ύστερης Δημοκρατίας είχε ως αποτέλεσμα την άσκηση μιας ολοένα αυξανόμενης επίδρασης της ελληνικής έννοιας της αρετής πάνω στη ρωμαϊκή έννοια της *uirtus*.⁸ Άμεση συνέπεια αυτής της επίδρασης ήταν να αποτελέσει η ηθική διάσταση της έννοιας *uirtus* (*uirtus* ως αρετή) μία εναλλακτική ερμηνεία στην παραδοσιακή και πρωτίστως στρατιωτική σημασία της *uirtus* (*uirtus* ως ανδρεία).⁹ Από την άλλη μεριά είναι ευρέως γνωστό ότι η *uirtus*-αρετή αποτελεί το υπέρτατο αγαθό, το *summum bonum* για τη Στωϊκή φιλοσοφία, η οποία επηρέασε καθοριστικά και ανεξίτηλα το ρωμαϊκό τρόπο σκέψης, περισσότερο από κάθε άλλο ανταγωνιστικό φιλοσοφικό σύστημα. Για τους Στωϊκούς η *uirtus* αποκρυσταλλώνει την ηθική υπεροχή.¹⁰

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις η απόρριψη από τον Πάρη της *uirtus* για χάρη της Ελένης αποτελεί ουσιαστική και καθοριστική επιλογή ζωής, καθώς συνεπάγεται ταυτόχρονα την απόρριψη τόσο της ανδρείας όσο και της αρετής. Όσον αφορά την απόρριψη της *uirtus* με την πολεμική-στρατιωτική της διάσταση, αυτή θα αποδειχθεί περίτρανα με τη δειλή και απόλεμη διάθεση που θα επιδείξει αργότερα ο Πάρης. Στην *Ιλιάδα* ο Πάρης χαρακτηρίζεται από αδιαφορία και

7. Για την αντιστοίχιση της λέξης *uirtus* και με την 'ανδρεία' και με την 'αρετή' βλ. Eisenhut (1973) 19 κ.ε., McDonnell (2003) 235 κ.ε.

8. Η *Virtus* προσωποποιημένη λατρευόταν στη Ρώμη μαζί με τον *Honos* (τιμή). Για τους ναούς τους βλ. Richardson (1992) 190, Steinby (1993-2000) s.v. Για τη ρωμαϊκότητα της *uirtus* ο Κικέρωνας γράφει (*Phil.* 4.13): *uirtus...quae propria est Romani generis et seminis*.

9. Βλ. McDonnell (2003) *passim*. Για τον εξόχως ρωμαϊκό συσχετισμό της αρετής και της ανδρείας χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το βίο του Κοριολανού (*Πλουτ. Κοριολ.* 1.6): *ὅλως μὲν οὖν ἐν τοῖς τότε χρόνοις ἡ Ῥώμη μάλιστα τῆς ἀρετῆς τὸ περὶ τὰς πολεμικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἐκύδαινε πράξεις, καὶ μαρτυρεῖ τὸ τὴν ἀρετὴν ὑπ' αὐτῶν ἐνὶ τῷ τῆς ἀνδρείας ὀνόματι προσαγορεύεσθαι, καὶ τὸ τοῦ γένους ὄνομα κοινὸν ὑπάρχειν ᾧ τὴν ἀνδρείαν ἰδίᾳ καλοῦσιν*.

10. Cic. *Fin.* 2.65, *Hor. Carm.* 2.2.19, *Carm.Saec.* 57 κ.ε. Για τις αντιλήψεις των Στωϊκῶν περί αρετής βλ. *SVF* 1.179a (1.552), 1.180 (1.552), 3.4, 1.199, 3.200, 3.214, 3.281, 3.282. Επίσης βλ. Long (1997) 314-23.

απροθυμία να πολεμήσει,¹¹ μολονότι —ας μην το ξεχνάμε— ο ίδιος με τις ενέργειές του προκάλεσε τον πόλεμο αυτό. Τόσο ο αδερφός του Έκτορας όσο και η ίδια η Ελένη τον επιπλήττουν για τη δειλία και την αδιαφορία του.¹² Ο Πάρης επιδεικνύει βέβαια θάρρος, όταν προκαλεί το δυνατότερο των Αχαιών σε μονομαχία, ωστόσο υποχωρεί φοβισμένος στη θέα του Μενέλαου (Ομ. *Ιλ.* 3.33-5) και ηττάται οικτρά στη μεταξύ τους μονομαχία, στην οποία τον σώζει από βέβαιο θάνατο μόνο η επέμβαση της Αφροδίτης.

Όσον αφορά την απόρριψη της *uirius* με την ηθική της διάσταση, με την απαγωγή της Ελένης ο Πάρης θα καταπατήσει και τον ιερό θεσμό της φιλοξενίας, που του παρείχε αφειδώς ο Μενέλαος, αλλά και τα ιερά του γάμου της Ελένης και του Μενέλαου. Αυτή η απόρριψη της *uirius* θα έχει ως συνέπεια ο Πάρης και η Ελένη να μείνουν στην παγκόσμια λογοτεχνία ως οι διασημότεροι μοιχοί.¹³

Πέρα όμως από την ηθική-φιλοσοφική διάσταση της απόρριψης της *uirius* από τον Πάρη, η απόρριψη αυτή εμπεριέχει και ένα ιδιαίτερα επιτυχημένο οξύμωρο: προκειμένου να κάνει δική του την Ελένη και να ενωθεί μαζί της ερωτικά ως γνήσιος άνδρας, ο Πάρης απορρίπτει τη *uirius*, μιαν αρετή που συνδέεται άμεσα με τον ανδρισμό, όπως άλλωστε φανερώνει και η ετυμολογία της λέξης.¹⁴ Ο Βάρρων

11. Είναι πολύ χαρακτηριστική η σκηνή, όπου ο Έκτορας βρίσκει τον Πάρη να ασχολείται ατάραχος με τα όπλα και την πανοπλία του μέσα στο θάλαμό του (Ομ. *Ιλ.* 6.321 κ.ε.): τὸν δ' εὖρ' ἐν θαλάμῳ περικαλλέα τεύχε' ἔποντα / ἀσπίδα καὶ θώρηκα, καὶ ἀγκύλα τόξ' ἀφόωντα.

12. Ο Έκτορας ενίοτε αναγνωρίζει την πολεμική ικανότητα του Πάρη, ωστόσο του προσάπτει αναβλητικότητα και απροθυμία να πάρει μέρος στη μάχη (*Ιλ.* 6.521 κ.ε.): δαμόνι' οὐκ ἄν τις τοι ἄνηρ ὄς ἐναΐσιμος εἴη / ἔργον ἀτιμήσειε μάχης, ἐπὶ ἄλκμὸς ἔσσι / ἀλλὰ ἐκὼν μεθίεις τε καὶ οὐκ ἐθέλεις. Πρβλ. Ομ. *Ιλ.* 3.38-57, 6.325-31, 13.769, 14.768-73). Από τη μεριά της η Ελένη ύστερα από την ήττα του στη μονομαχία του με το Μενέλαο κατηγορεί τον Πάρη για την υπεροψία και τους κομπασμούς του περί ανωτερότητάς του από τον αντίπαλό του (Ομ. *Ιλ.* 3.430 κ.ε.): ἦ μὲν δὴ πρὶν γ' εὐχέ' ἀρηϊφίλου Μενελάου / σὴ τε βίη καὶ χερσὶ καὶ ἔγχει φέρτερος εἶναι.

13. Ο χαρακτηρισμός *adulter/a* συνοδεύει σταθερά τον Πάρη και την Ελένη στη λατινική λογοτεχνία (Hor. *Carm.* 1.15.19 κ.ε., 3.3.25, 4.9.13, Prop. 2.34.7, Verg. *Aen.* 10.92, Ov. *Am.* 2.18.37, Her. 1.6, 5.125, 13.133, 19.177, *Ars* 2.365, Tr. 2.1.371 κ.ε. Πρβλ. Catul. 68.103 (*abducia moecha*).

14. Για ανάλογες περιπτώσεις χιομοριστικής και ανατρεπτικής απομυθοποίησης της έννοιας της *uirius* στις *Μεταμορφώσεις* βλ. Πασχάλης (1984) *passim*.

(LL 5.73) σημειώνει: *uirtus...a uirilitate*. Πρβλ. Cic. *Tusc.* 2.43: *appellata est enim ex uiro uirtus*.¹⁵

Η ειρωνεία όμως και το χιούμορ της υπόθεσης Πάρη-*uirtus* δεν εξαντλείται εδώ. Ύστερα από τη λεπτομερή περιγραφή του διαγωνισμού ομορφιάς των θεών ο Πάρης επιβεβαιώνει την Ελένη για την ορθότητα της επιλογής του και με αυτοπεποίθηση δηλώνει (16.165-8):

*praeposui regnis ego te, quae maxima quondam
pollicita est nobis nupta sororque Iouis,
dumque tuo possem circumdare bracchia collo,
contempta est uirtus Pallade dante mihi.*

Εγώ σε προτίμησα απ' τα βασίλεια, που κάποτε η υπέρτατη σύζυγος και αδερφή του Δία μου υποσχέθηκε, και, για να μπορώ να βάζω τα χέρια μου γύρω απ' το λαιμό σου, περιφρόνησα την ανδρεία που μου πρόσφερε η Παλλάδα.

Στον κόσμο της ελληνικής φιλοσοφίας η αρετή παραλληλίζεται συχνά με χιτώνα. Ο Πλάτωνας χαρακτηριστικά γράφει (*Πολιτεία* 5.457α): *ἐπεὶπερ ἀρετὴν ἀντὶ ἱματίων ἀμφιέσονται*. Την ιδέα δανείζεται και ο Οράτιος στις *Ωδές* του (*Carmin.* 3.29.54 κ.ε.): *mea / uirtute me inuoluo*.¹⁶ [Τυλίγομαι με την αρετή μου]. Με αυτό το δεδομένο τα λόγια του Πάρη αποκτούν ένα ιδιαίτερο μεταφορικό και μετα-λογοτεχνικό νόημα: ο ήρωας δηλώνει με αυτοπεποίθηση ότι απέρριψε το χιτώνα της αρετής, προκειμένου να γίνει ο ίδιος μεταφορικά ένας χιτώνας, με τα χέρια του τυλιγμένα γύρω από την Ελένη.

ii. Venus

Φιλοσοφική διάσταση έχει και ένα ετυμολογικό λογοπαίγνιο που επιχειρεί ο Πάρης με το όνομα της θεάς Venus, όταν προτρέπει την Ελένη να αφήσει κατά μέρος τους ηθικούς ενδοιασμούς της. Ο Τρώας πρίγκιπας υποστηρίζει ότι έτσι κι αλλιώς ο γάμος τους θα επανορθώσει όλα τα σφάλματα που θα έχουν διαπράξει, καθώς εγγύηση για την αίσια έκβαση του σχεδίου του αποτελεί η ίδια η Venus (16.297 κ.ε.):

15. Για το συσχετισμό *uirtus-uir* βλ. Ernout (1946) 225 κ.ε., Eisenhut (1973) 12 κ.ε., Lausberg (1960) 328 κ.ε. Για ετυμολογικά παιχνίδια βασισμένα σε αυτήν την ετυμολογική σχέση βλ. Michalopoulos (2001) s.v. *uirtus*.

16. Βλ. Williams (1969) 149.

*nunc ea peccemus quae corriget hora iugalis,
si modo promisit non mihi uana Venus.*

Τώρα ας κάνουμε σφάλματα, που η ώρα του γάμου θα διορθώσει, εφόσον βέβαια αυτά που μου υποσχέθηκε η Αφροδίτη δεν ήταν μάταια.

Στα λόγια του Πάρη ενυπάρχει σαφής υπαινιγμός σε μια από τις πολλές διαφορετικές ετυμολογίες του ονόματος Venus, αυτήν από το επίθετο *uanus*. Πρόκειται για ετυμολογία, την οποία πρότειναν οι Στωικοί σε αντιδιαστολή με την ετυμολογία του ονόματος από το επίθετο *bonus*, την οποία προτιμούσαν οι Επικούρειοι. Τη σχετική πληροφορία διασώζει ο Φουλγκέντιος (*Myth.* 2.1): *Venerem dici uoluerunt aut secundum Epicureos bonam rem aut secundum Stoicos uanam rem.*

Είναι γνωστό ότι οι Στωικοί έδιναν μεγάλη σημασία στην ετυμολογία, την οποία θεωρούσαν κλειδί για την κατανόηση όχι μόνο των λέξεων αλλά και των πραγμάτων.¹⁷ Οι Στωικοί είχαν πλήρως υιοθετήσει τη θεωρία ότι τα ονόματα αποκαλύπτουν τη φύση των σημασινομένων τους και ότι ο ήχος μιμείται τα πράγματα.¹⁸ Αυτός ο συσχετισμός από τον Πάρη (δηλ. τον Οβίδιο) της Venus με το επίθετο *uanus* φανερώνει γνώση της Στωικής θεώρησης του κόσμου, η οποία και τίθεται στην υπηρεσία της ερωτικής του επιχειρηματολογίας. Την ίδια ετυμολογία του ονόματος Venus υπαινίσσεται ο Πάρης και στους στίχους 15 κ.ε., όπου και πάλι αναφέρεται στην υπόσχεση που του έδωσε η θεά:

17. Βλ. Long (1997) 216-9.

18. Αυτή η θεωρία επηρέασε τον τρόπο, με τον οποίον οι Στωικοί αντιμετώπιζαν την ποίηση. Είναι χαρακτηριστικός ο ορισμός της ποίησης από τον Ποσειδώνιο (*Diog. Laert.* 7.60): *Ποίημα δέ ἐστίν, ὡς ὁ Ποσειδώνιος φησὶν ἐν τῇ Περὶ λέξεως εἰσαγωγῇ, λέξεις ἔμμετρος ἢ ἔνρυθμος μετὰ σκευῆς τὸ λογοειδὲς ἐκβεβηκυῖα... ποίησις δέ ἐστὶ σημαντικὸν ποίημα, μίμησιν περιέχον θεῶν καὶ ἀνθρωπέων.* Για το θέμα βλ. De Lacy (1948). Οι Στωικοί υποστήριζαν ότι είναι δυνατός ο εντοπισμός της προέλευσης κάθε λέξης και ότι η διαρκής διαδικασία της ετυμολογικής διερεύνησης φτάνει στο τέλος της, όταν διαπιστώνεται κάποια ομοιότητα ανάμεσα στον ήχο του σημαίνοντος και στο σημαίνόμενο (*August. Dial.* 6.9-10): *Stoici autumant, quos Cicero in hac re ut Cicero inridet, nullum esse uerbum, cuius non certa explicari origo possit. Et quia hoc modo eos urguere facile fuit, si diceres hoc infinitum esse, quibus uerbis alicuius uerbi originem interpretaris, eorum rursus a te origo <quaeratur, aiunt hoc> quaerendum esse, donec perueniatur eo, ut res cum sono uerbi aliqua similitudine concinat, ut cum dicimus aeris tinnitum, equorum hinnitum, ouium balatum, tubarum clangorem, stridorem catenarum.*

*quae rata sit nec te frustra promiserit opto,
hoc mihi quae suasit mater Amoris iter.*

Επιθυμώ αυτό που σκέφτηκε η μητέρα του Έρωτα, που μ' έπεισε να κάνω αυτό το ταξίδι· και δε σε υποσχέθηκε μάταια σε μένα.¹⁹

B) Ov. Her. 17: Helene Paridi

i. Temperantia

Στην επιστολή της η Ελένη ανάμεσα στα άλλα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί, για να αποκρούσει την ερωτική επίθεση του Πάρη, καταφεύγει και στη φιλοσοφία. Στο πρώτο μέρος της απάντησής της επιπλήττει τον Πάρη για το θράσος του και δίνει την εντύπωση μιας τίμιας και πιστής συζύγου, η οποία μάχεται, για να διαφυλάξει το γάμο της. Ωστόσο παραδέχεται ότι ο Πάρης είναι ιδιαίτερα όμορφος και ότι είναι ένας άνδρας, τον οποίο θα ήθελαν να κάνουν δικό τους πολλές γυναίκες (17.93 κ.ε.):

*est quoque, confiteor, facies tibi rara, potestque
uelle sub amplexus ire puella tuos.*

Κι έχεις, τ' ομολογώ, σπάνια ομορφιά, και μπορεί μια κοπέλα να θέλει να έρθει στην αγκαλιά σου.

Η παραδοχή αυτή όμως δε σημαίνει ότι και η ίδια η Ελένη θα επιθυμούσε να υποκύψει στη γοητεία του, όπως σπεύδει να του δηλώσει κατηγορηματικά (17.95-8):

*altera sed potius felix sine crimine fiat
quam cadat externo noster amore pudor.
disce meo exemplo formosis posse carere:
est uirtus placitis abstinuisse bonis.*

Όμως καλύτερα κάποια άλλη να γίνει ευτυχισμένη χωρίς ν' αμαρτήσει, παρά η τιμή μου να πέσει νικημένη από έναν ξένο έρωτα. Μάθε από το παράδειγμά μου να μπορείς να στερείσαι τις όμορφες γυναίκες. Είναι αρετή να απέχει κανείς από τα ωραία πράγματα που του αρέσουν.

19. Τον ετυμολογικό συσχετισμό *uana-Venus* τον εκμεταλλεύεται και ο Βεργίλιος στην *Αινειάδα*. Συγκεκριμένα η ίδια η θεά υπαινίσσεται αυτήν την ετυμολογία του ονόματός της, όταν μεταμορφωμένη σε κυνηγό ενημερώνει τον Αινεία για την κατάσταση του στόλου και των συντρόφων του (Verg. *Aen.* 1.390-2): *namque tibi reduces socios classemque relatam / nuntio et in tutum uersis Aquilonibus actam, / ni frustra augurium uani docuere parentes.*

Η άρνηση της Ελένης να υποκύψει στον Πάρη αποτελεί ουσιαστικά την ακριβώς αντίστροφη επιλογή από αυτήν που είχε κάνει εκείνος στο διαγωνισμό ομορφιάς. Σύμφωνα μάλιστα με την Ελένη αυτή η απόρριψη θα αποτελέσει ένα πολύ καλό παράδειγμα που θα τον διδάξει να έχει τη δύναμη να μένει ενίοτε μακριά από τις όμορφες γυναίκες. Η χρήση του ρήματος *disce* παραπέμπει έτσι κι αλλιώς σε διδακτικής φύσεως έργα,²⁰ ενώ παράλληλα προβάλλει την παιδευτική λειτουργία του παραδείγματος.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ο στίχος 98, με τον οποίον η Ελένη επιστεγάζει και αποκρυσταλλώνει τη θέση της: *est uirtus placitis abstinuisse²¹ bonis*. Η φράση αυτή έχει τη μορφή μίας *sententia*, μιας επιγραμματικής διατύπωσης καθολικής ισχύος, με τις οποίες τόσο η Ελένη όσο και ο Πάρης συχνότατα επενδύουν την επιχειρηματολογία τους, προσδίδοντάς της γενικό κύρος.²² Η παρουσία της φιλοσοφίας είναι εντονότατη: ο όρος *uirtus* εδώ χρησιμοποιείται με την ηθική του σημασία, 'αρετή'. Παράλληλα η εγκράτεια —στα λατινικά *temperantia* ή *modestia*—,²³ την οποία προβάλλει και προτείνει στον Πάρη η Ελένη, είναι μία από τις τέσσερις βασικές αρετές της φιλοσοφίας μαζί με τη φρόνηση, τη δικαιοσύνη και το θάρρος.²⁴ Η προτροπή της Ελένης στον Πάρη, έναν άνθρωπο που απέρριψε τη *uirtus* για χάρη του έρωτα, να ασπαστεί τη *uirtus* της εγκράτειας ακούγεται εξόχως ειρωνική και είναι βέβαια εκ των προτέρων καταδικασμένη να μην εισακουστεί.²⁵

20. Βλ. Kenney (1958) 203.

21. Το ρήμα *abstinere* χρησιμοποιείται συχνά σε ερωτικά συμφραζόμενα με την έννοια 'αποχή από τον έρωτα'. Βλ. Murgatroyd (1980) Tib. 1.2.57-8.

22. Βλ. Bornecque (1961) ad loc., Frécaut (1972) 130 σημ. 134. Ο Οβίδιος, όπως και ο Ευριπίδης, αγαπούσε ιδιαίτερα τέτοιου είδους επιγραμματικές διατυπώσεις. Βλ. Bonner (1949) 152-6, Jacobson (1974) 7, Sabot (1981) 2583-7. Ο Σενέκας ο πρεσβύτερος γράφει γι' αυτή την προτίμηση του Οβιδίου [*Contr. (excerpta)* 3.7.1]: *iste sensus eius est [sc. Ovidi], qui hoc saeculum amatoris non artibus tantum sed sententiis impleuit*. Για μια συλλογή τέτοιων *sententiae* στις *Heroides* βλ. Carbonero (1993).

23. Cic. *Fin.* 2.60: *transfer idem ad modestiam uel temperantiam, quae est moderatio cupiditatum rationi oboediens*.

24. Long (1997) 118. Στην αρχή του *De officiis* (1.11-20) ο Κικέρων εξηγεί την προέλευση των τεσσάρων βασικών αρετών από τις φυσικές ανθρώπινες παρορμήσεις.

25. Η προτροπή αυτή ωστόσο δεν έχει αποδέκτη μόνο τον Πάρη, αλλά στην πραγματικότητα αφορά εξίσου και την ίδια την Ελένη. Η Ελένη ουσιαστικά προ-

Ο φιλοσοφικός προσανατολισμός της Ελένης στους στίχους 95-8 επιβεβαιώνεται και ενισχύεται από τις ερωτήσεις της αμέσως μετά (17.99 κ.ε.):

*quam multos credis iuvenes optare quod optas?
qui sapiant oculos an Paris unus habes?*²⁶

Πόσο πολλοί νέοι πιστεύεις ότι επιθυμούν αυτό που επιθυμείς; Ή μόνο εσύ, ο Πάρης, έχεις μάτια έξυπνα;

Η βασίλισσα της Σπάρτης αυτάρεσκα δηλώνει ότι ο Πάρης δεν είναι ο μόνος που έχει εκτιμήσει την ομορφιά της, αλλά απλώς είναι ένας από τους πολλούς νέους που επιθυμούν να την κατακτήσουν. Η παρουσία του ρήματος *sapere*, από το οποίο προέρχεται η λέξη *sapientia*,²⁷ το λατινικό αντίστοιχο της ελληνικής 'σοφίας', επιβεβαιώνει εμφαντικά το φιλοσοφικό τρόπο αντιμετώπισης του θέματος από την Ελένη σ' αυτά τα συμφραζόμενα.²⁸

ii. Fortuna

Φιλοσοφικό περιεχόμενο έχει και μία άλλη προτροπή της Ελένης λίγους στίχους παρακάτω. Συγκεκριμένα καλεί τον Πάρη να την αφήσει να ζήσει τη ζωή της κατά τα προστάγματα της Τύχης και να μην επιθυμεί να προσβάλλει τη συζυγική της αιδώς (17.113 κ.ε.):

σπαθεί απεγνωσμένα να προτρέψει και τον ίδιο της τον εαυτό να κρατηθεί μακριά από τον άνδρα που κατά τη δική της ομολογία της αρέσει τόσο πολύ.

26. Πρόκειται για μια αιχμηρή ρητορική ερώτηση. Προκειμένου να τονιστεί ο σαρκασμός και η υποτιθέμενη αγανάκτηση της Ελένης, το μόριο *an* έχει μετατεθεί στην αρχή του δεύτερου ημιστιχίου.

27. Aug. Civ. 12.2 p. 514.21 D: *ab eo, quod est sapere, uocatur sapientia*, Isid. Etym. 10.1: *ut per denominationem...sapiens a sapientia nominetur, quia prius sapientia, deinde sapiens*. Για τη *sapientia* ως Στωική αρετή βλ. Cic. De Orat. 2.344: *sapientia et magnitudo animi, qua omnes res humanae tenues ac pro nihilo putantur*, Fam. 13.1.1: *sapientia tua qua fers iniuriam laetitia*, Sen. Ep. 37.4: *hos tam graues dominos, interdum alternis imperantes, interdum pariter, dimittit a te sapientia, quae sola libertas est*, 117.12: *sapientia est mens perfecta uel ad summum optimumque perducta; ars enim uitae est*.

28. Για το συσχετισμό του έρωτα και της *ars/sapientia* βλ. Her. 2.27 με Barchiesi (1992) ad loc., 4.96, Hintermeier (1993) 38 σημ. 40. Ο Οβίδιος έχει πιθανότατα στο μυαλό του μια παρόμοια αναφορά στον Πάρη από τον Προπέρτιο (2.3.37 κ.ε.): *nunc, Pari, tu sapiens et tu, Menelae, fuisti, / tu quia poscebas, tu quia lentus eras*.

*sed sine quam tribuit sortem Fortuna tueri
nec spoliū nostrī turpe pudoris aue.*

Αλλ' άφησέ με να τηρώ τη μοίρα που μου έδωσε η Τύχη και μην επιθυμείς το αισχρό λάφυρο της τιμής μου.

Η αναφορά στη *Fortuna*, το ρωμαϊκό αντίστοιχο της θεάς Τύχης,²⁹ παραπέμπει σε φιλοσοφικές —κατά βάση Στωϊκές— αντιλήψεις για τη ζωή. Η Ελένη φαίνεται αποφασισμένη να αφήσει τη ζωή της στα χέρια της Τύχης και της μοίρας, χωρίς διάθεση να επέμβει, για να αλλάξει τα προκαθορισμένα. Στην περίπτωση της βέβαια ενυπάρχει έντονη δραματική ειρωνεία, αφού στην πραγματικότητα η *Fortuna* της, όπως έχει καθοριστεί από τη μοίρα και την Αφροδίτη, είναι να ακολουθήσει τον Πάρη στην Τροία.

Οι συγγενικές έννοιες της τύχης και της μοίρας επέχουν κεντρικό ρόλο στη Στωϊκή φιλοσοφία.³⁰ Είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι μολονότι η Ελένη βασίζει πάνω στην τύχη και τη μοίρα την απόρριψη της πρότασης του Πάρη, ο Πάρης από τη μεριά του επιχειρεί με το ίδιο ακριβώς σκεπτικό να πείσει την Ελένη να τον ακολουθήσει στην Τροία. Πιο συγκεκριμένα παράλληλα με την έμφαση που δίνει στο ρόλο που παίζει η *Venus* στο εγχείρημά του, ο Πάρης τονίζει στην Ελένη ότι είναι θέλημα της μοίρας να τον ακολουθήσει στην Τροία:³¹ (16.41) *sic placuit fatis* [Έτσι αποφάσισαν οι Μοίρες] και (16.281): *parce datum fatis, Helene, contemnere amorem* [Ελένη, μην περιφρονείς έναν έρωτα δοσμένο απ' τη μοίρα]. Στη μεταστροφή της μοίρας επίσης αποδίδει και την επαναφορά του στο παλάτι της Τροίας με την αναγνώρισή του ως γνήσιου γιου του Πριάμου (16.89 κ.ε.):

*interea sero uersis ad prospera fatis
regius agnoscor per rata signa puer.*

Στο μεταξύ, αφού τελικά οι Μοίρες άλλαξαν κι έγιναν ευνοϊκές, χάρη σε καλά διαπιστωμένα σημάδια αναγνωρίζομαι γιος του βασιλιά.

29. Για τη *Fortuna* βλ. Champeaux (1982) και (1987).

30. Για τις Στωϊκές αντιλήψεις περί μοίρας βλ. *SVF* II.916a, 921, 937c, 952, 1000 κλπ.

31. Βλ. Belfiore (1980-1) 139-141, Hintermeier (1993) 26. Ο Kenney (1995) 196 εύστοχα παρατηρεί: "At the outset of his pleading Paris emphasizes that their marriage is willed by Fate...That is profoundly true, and profoundly ironical: he and Helen are the powerless and uncomprehending instruments of a divine plan".

Η πραγμάτευση του θέματος ελπίζω ότι κατέδειξε το ρόλο που η φιλοσοφία καλείται να παίξει στο πλαίσιο της ερωτικής αλληλογραφίας Πάρη και Ελένης. Ο καθένας από τους δύο συντάκτες μεταχειρίζεται τη φιλοσοφία, προκειμένου να εξυπηρετήσει τους δικούς του σκοπούς και τη δική του στρατηγική. Είναι αλήθεια πάντως ότι ούτε ο Πάρης ούτε η Ελένη προχωρεί σε βαθύτερες φιλοσοφικές αναλύσεις. Κάτι τέτοιο θα ήταν αφενός εκτός τόπου σε μια ερωτική αλληλογραφία και αφετέρου θα αντίβαινε τις οδηγίες του Οβιδίου σχετικά με τη συγγραφή ερωτικών επιστολών. Συγκεκριμένα στην *Ars amatoria* ο πεπειραμένος δάσκαλος του έρωτα συμβουλεύει τους μαθητές του να γράφουν απλά και ανεπιτήδευτα, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο τους (1.463-8):³²

*sed lateant uires, nec sis in fronte disertus;
effugiant uoces uerba molesta tuae.
quis, nisi mentis inops, tenerae declamat amicae?
saepe ualens odii littera causa fuit.
sit tibi credibilis sermo consuetaque uerba,
blanda tamen, praesens ut uideare loqui.*³³

Αλλά η δύναμή σου να είναι κρυμμένη και να μην είσαι φανερά εύγλωττος. Να αποφεύγεις τις ενοχλητικές κουβέντες. Ποιος, εκτός απ' τον ανόητο, θα ρητόρευε στην τρυφερή του φίλη; Συχνά μια επιστολή έγινε ισχυρή αιτία για μίσος. Ας είναι ο λόγος σου πιστευτός και τα λόγια σου συνηθισμένα, αλλά γλυκά, έτσι ώστε να δίνεις την εντύπωση ότι είσαι παρών και μιλάς.

Η Ελένη καταφεύγει στη φιλοσοφία ως μέσο άμυνας απέναντι στην ερωτική επίθεση του Πάρη. Προσπαθεί να βρει έρεισμα στα φιλοσοφικά διδάγματα, για να περιχαρλώσει τη συζυγική της τιμή και αποσίωση. Τόσο η επίκλησή της στη *Fortuna* όσο και η επίκλησή της

32. Για τη σχέση των *Ηρωίδων* με τις οδηγίες του Οβιδίου περί σύνταξης ερωτικών επιστολών βλ. Farrell (1998) 311-7. Σε ανάλογο πνεύμα με τις συμβουλές του Οβιδίου κινείται και ο ακόλουθος αρχαίος κανόνας για τη σωστή σύνταξη μιας επιστολής: *In epistolis considerandum est, quis ad quem de qua re scribat* (Excerpta rhet. e cod. Par. p. 589 Halm). Ολόκληρο το απόσπασμα παρατίθεται από τον Sallmann (1982-4) 292 n. 44.

33. Πρβλ. Ov. *Ars* 3.479-82: *munda, sed e medio consuetaque uerba, puellae, / scribite: sermonis publica forma placet. / A! quotiens dubius scriptis exarsit amator, / et nocuit formae barbara lingua bonae!*

στην εγκράτεια εκεί αποσκοπούν. Το γεγονός ότι μια βασίλισσα και μάλιστα η ομορφότερη γυναίκα του κόσμου εμφανίζεται να είναι κάτοχος φιλοσοφικών διδαχών ίσως αρχικά να ξενίζει, ωστόσο, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μπορούν να είναι φιλόσοφοι.³⁴ Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς τις ιδιαιτερότητες του κόσμου των *Ηρωίδων*, και πρωτίστως το γεγονός ότι ένας άνδρας συγγραφέας, ο Οβίδιος, είναι αυτός που δίνει φωνή στις γυναίκες πρωταγωνίστριές του.³⁵

34. Lact. *Div.Inst.* 3.25 = *SVF* 3.253; Musonius Rufus, fr. 3 (= Stobaeus, *Selectiones* 2.31.126, σσ. 244.6-246.2 Wachsmuth-Hense).

35. Βλ. Jacobson (1974) 5, Farrell (1998) 330.

BIBΛIOΓPAΦIA

- Arnim, H. von (ed.) (1903-5), *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Leipzig (= *SVF*).
- Barchiesi, A. (1992), *Heroides I, II, III. Introduzione, testo critico e commento*, Florence.
- Barsby, J. (1979), *Ovid Amores I*, Bristol².
- Belfiore, E. (1980-1), "Ovid's encomium of Helen", *CJ* 76: 136-48.
- Bonner, S.F. (1949) *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*, Liverpool.
- Booth, J. (1991), *Ovid. The second book of the Amores*, Warminster.
- Bornecque, H. (1964), *Ovide. Héroïdes*, Paris².
- Carbonero, O. (1993), "De sententiosa Ouidii Musa in Heroidum epistulis", *Latinitas* 31: 214-8.
- Champeaux, J., *Fortuna: Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César* 1 (1982); 2 (1987).
- De Lacy, P. (1948), "Stoic views of poetry", *AJP* 69: 241-71.
- Eisenhut, W. (1973), *Virtus Romana*, Munich.
- Ernout, A. (1946), *Philologica I*, Paris.
- Farrell, J. (1998), "Reading and writing the *Heroides*", *HSCP* 98: 307-38.
- Frécaut, J.M. (1972), *L'esprit et l'humour chez Ovide*, Grenoble.
- Gibson, R.K. (2003), *Ovid Ars amatoria Book 3*, Cambridge.
- Heinze, T. (1997), *P. Ovidius Naso, Der XII. Heroidenbrief: Einleitung, Text und Kommentar*, Leiden-New York.
- Hintermeier, C. M. (1993), *Die Briefpaare in Ovid's Heroides: Tradition und Innovation*, Stuttgart.
- Holzberg, N. (2002), *Ovid. The poet and his work* (tr. G.M. Goshgarian), Ithaca and London.
- Jacobson, H. (1974), *Ovid's Heroides*, Princeton.
- Kenney, E.J. (1958), "Nequitiae poeta", στο Herescu, N.I. ed. (1958), *Ovidiana, Recherches sur Ovide*, Paris, σσ. 201-9.
- Kenney, E.J. (1996), *Ovid Heroides XVI-XXI*, Cambridge.
- Lausberg, H. (1960), *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 1. Munich.
- Lindheim, S.H. (2000), "Omnia vincit amor: or, why Oenone should have known it would never work out (*Eclogue* 10 and *Heroides* 5)", *MD* 44: 83-101.

- Long, A.A. (1997), *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικουρείοι, Σκεπτικοί*, (μετ. Σ. Δημόπουλος, Μ. Δραγώνα-Μονάχου) Αθήνα (= Hellenistic philosophy. Duckworth).
- McDonnell, M. (2003), "Roman men and Greek virtue", στο Rosen, R.M. - Sluiter, I. (edd.), *Andria: Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity*, Leiden: Brill, 2003, σσ. 235-61.
- McKeown, J.C. (1987), *Ovid: Amores, Vol. I: Text and Prolegomena*, Liverpool.
- McKeown, J.C. (1989), *Ovid: Amores, Vol. II: A Commentary on Book One*, Leeds.
- Michalopoulos, A.N. (2001), *Ancient Etymologies in Ovid's Metamorphoses. A Commented Lexicon*, Leeds ARCA 40.
- Michalopoulos, A.N., *A Commentary on Ovid Heroides 16-17*, Cambridge: ARCA, Classical and Mediaeval Texts, Papers and Monographs, (υπό έκδοση).
- Murgatroyd, P. (1980), *Tibullus I*, Pietermaritzburg.
- Murgia, C.E. (1986a), "The date of Ovid's *Ars amatoria* 3", *AJP* 107: 74-94.
- Murgia, C.E. (1986b), "Influence of Ovid's *Remedia amoris* on *Ars amatoria* 3 and *Amores* 3", *CP* 81: 203-20.
- Πασχάλης, Μ. (1984), «Η απομυθοποίηση της *virtus* στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου (χιούμορ, έρωτας και πολιτική)», Πρακτικά του Α' Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Γιάννενα, 51-66.
- Richardson, L. Jr. (1992), *A new topographical dictionary of ancient Rome*, Baltimore.
- Rosati, G. (1991), "Protesilao, Paride, e l'amante elegiaco: un modello omerico in Ovidio", *Maia* 43: 103-15.
- Sabot, A.F. (1981), "Les *Héroïdes* d' Ovide: Préciosité, Rhétorique et Poésie", *ANRW* 2.31.4: 2552-2636.
- Sallmann, K. (1982-4), "Penelope oder die Anamorphose der *Heroides* Ovids", *Acta antiqua Hung.* 30: 283-302.
- Steinby, E.M. (1993-2000), *Lexicon topographicum urbis Romae*, Rome.
- Williams, G. (1969), *The third book of Horace's Odes*, Oxford.